

Ірина ПОНОМАРЬОВА
Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРИ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я В КОЛЕКЦІЇ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Матеріальна культура є одним з важливих джерел етнічної історії греків Приазовського регіону. Наприкінці XVIII ст. згідно указу Катерини II греки-християни переселилися з Криму, заснувавши місто Маріуполь і 20 сіл. Більше двохсот років ці грецькі населені пункти зберігають свої назви, а жителі дбайливо проносять крізь століття свої звичаї і традиції, називаючи себе “маріупольськими” чи “приазовськими” греками.

На сьогоднішній день грецька етнографічна колекція зберігається в Маріупольському краєзнавчому музеї (МКМ), Донецькому обласному краєзнавчому музеї (ДОКМ), Російському етнографічному музеї (РЕМ), Музеї антропології й етнографії (МАЕ), Ялтинському краєзнавчому музеї (ЯКМ), у музеях народного побуту сіл Сартани, Старобешево, Керменчик, Ялта. Експонати, що зберігаються в музейних фондах, відносяться, в основному, до періоду кінця XIX – початку XX ст.

Стаття присвячена етнографічній колекції Маріупольського краєзнавчого музею. Представлені експонати відображають не тільки духовну культуру, але і містять наукову інформацію. На сьогоднішній день неможливо займатися дослідженням різних аспектів історії греків, не приймаючи до уваги традиційну культуру, що знайшла своє відображення в експозиціях і фондах музеїв. Ускладнює працю відсутній науковий опис етнографічних експонатів у всіх перерахованих вище музеях¹. Зібрані музейні експонати не піддавалися раніше детальному опису, атрибуції. Діяльність працівників музеїв протягом півстоліття була спрямована на пропаганду соціалістичного способу життя і зводилася до експозиційної роботи і роботи з комплектування фондів². Основне завдання статті – розгорнутий опис і аналіз етнографічних експонатів, які знаходяться в МКМ, що визначає її актуальність для дослідників.

МКМ був створений у Маріупольському повіті у 1920 році і під керівництвом директора І.П.Коваленка став центром з вивчення культури греків та краєзнавства³. У 1925 році була складена програма дослідження, а у 1926 році був організований “Грецький відділ”⁴. Найбільшу кількість експонатів у МКМ було зібрано наприкінці 20-х років під час спільних експедицій із Всеукраїнською Асоціацією Сходознавців і Науково-дослідним інститутом історії літератур і мов Заходу і Сходу⁵. У цей період була зібрана значна колекція експонатів матеріальної культури, зафіксовані прояви духовної культури, зроблені фотознімки⁶. В експозиції “грецького відділення” Виставки досягнень національної політики в Україні було представлено 211 експонатів, що відбивали історію переселення і традиційну культуру греків⁷.

У результаті реформування музейної системи у 1950 році велика частина етнографічного матеріалу була передана в обласний краєзнавчий музей у м. Сталіно (м. Донецьк), де в даний час грецька колекція нараховує більш, ніж 3000 експонатів, що так само недостатньо вивчені, але в ДОКМ ведеться серйозна робота з існуючим фондовим зібранням для видання каталогів⁸.

У 1989 році була відкрита філія МКМ – Музей народного побуту, де беззмінно завідує старший науковий співробітник Н.А.Тиркалова. Вона не тільки створила нинішню експозицію культури і побуту греків Приазов'я, але є і глибоким знавцем етнокультурних явищ, що відбуваються на півдні Донецької області. У 1992 році в с. Сартана була відкрита ще одна філія МКМ, що має самостійні фонди⁹.

На сьогоднішній день етнографічна колекція МКМ нараховує більше 500 експонатів. В основному це предмети побуту греків Приазов'я: сільськогосподарський інвентар, знаряддя праці ремісників, оздоблення житла – обідній стіл (трапез), поличка для посуду (хляро), дерев'яні скриньки, глиняний і мідний посуд і різні ткани вироби для прикраси житла – невеликі

килимки і покривала (капись), настінні килимки (стенарь, тохма), рушники (мандиль), наволочки (ястух). Одяг представлений сорочками, жіночими головними уборами і жіночими прикрасами. Без сумніву особливий інтерес для дослідників представляє колекція церковної атрибутики.

Варто звернути увагу на зміни у фіксації фондів зборів. У даному випадку вони змінювалися двічі: у 1940 – 1950-і роки працівники музею систематизували грецьку колекцію в кількісному вимірі, а 1990-і роки – за тематичною ознакою¹⁰. Назви експонатів у картотеці зроблені російською мовою і не відбивають урумську і румейську термінологію. Усі терміни, що подані у статті, записані ними від інформаторів у грецьких селах.

В експозиції МКМ представлений загальний вигляд внутрішнього оздоблення кімнати, в основу якого покладено фотоматеріал типового грецького житла¹¹, підлога якого прикрашалася вовняними килимками (капись)¹². Настінний довгий орнаментований килимок червоного кольору (стенарь), що завжди вивішувався над софою. Звертає увагу на себе колекція настінних коротеньких килимків (тахма), прикрашених різноманітною вишивкою¹³. В експозиції зберігаються серветки, фіранки, наволочки (ястух), скатертини, рушники (мандиль), якими прикрашали своє житло греки.

Предметом етнографічного вивчення є посуд, який ввібрав в себе елементи тюркської культури. У МКМ представлені, в основному, експонати з міді – тарілки, казани, глечики, таз, блюдо. Наявний і глиняний посуд – глечики, блюдо¹⁴.

Інтерес для дослідників представляє експозиція традиційного одягу. У цілому слід зазначити, що повний комплекс одягу не зібраний, предмети одягу в представленій експозиції, як і у вище перерахованих колекціях, розрізнені. У фондах МКМ зберігаються натільні сорочки (пкамсу, камсупукалис, цукамс- рум.; келек, гольмек-урум.); головні убори – перифтари (рум.), хустки (чабарь, чембар, хавлу -ел.; баш явлух, марама-урум.), постолі і численні прикраси. Традиційні грецькі тунікоподібні сорочки з ромбовидними ластками представлені в чотирьох екземплярах¹⁵. Єдиний екземпляр традиційної сорочки, привезеної з Криму, з рідкісною вишивкою по всьому подолі представлений в експозиції МКМ. А на початку ХХ століття грекині перейняли українську техніку вишивки і кольорову гаму¹⁶, про що свідчать експонати, що знаходяться у фондах музею. Головними декоративними центрами вишивки цих сорочок є пазуха і низ рукавів.

Натільні сорочки з домотканого льону білого чи кольору пастельних тонів. Більш широкою сорочку робили за рахунок бічних клинів – прямокутних чи трапецієподібних. Довжина її варіюється від середини гомілки до щиколотки. Попереду прямий розріз до стоячого коміра. Комір і виріз на грудях оздоблений шнурком і прикрашений дрібною витонченою смужкою вишивки – бавовняними чи вовняними і шовковими нитками.

Наявність туніки в маріупольських греків пояснюється візантійським впливом у силу їхнього тривалого перебування в складі Візантійської імперії.

Найбільш яскравим елементом, що відрізняє грецьких жінок від представниць інших народів, був головний убір. У румейок – це весільне і святкове оздоблення – перифтар. Він був дуже популярний до початку ХХ століття і передавався з покоління в покоління. Дослідникам різних часів вдалося зібрати в МКМ невелику колекцію цих головних уборів¹⁷. Усі перифтарі тільки світлих тонів, вишиті золотом або шовком у жовто-коричневій кольоровій гамі, краї прикрашені китицями. Поверх головного убору одягалася вишукана срібна прикраса, схожа на вуздечку – ханьяр¹⁸, що являла собою атласну стрічку, розшиту перлами. Одягали її уздовж щік і підборіддя.

Жіночі головні убори представлені хустками – мармара чи марама, зшитих з домотканого «атми» кремового кольору і прикрашеними вишивкою і затканим візерунком. На одній з хусток прикраса зроблена за допомогою вишивки хрестом чорними і червоними нитками, що свідчить про український вплив¹⁹.

Численні мідні прикраси для жінок: сережки, амулети, заколки, шпильки, прикраси для перифтара, пряжки і пояси²⁰. Серед грецьких жінок особливою популярністю користувався цамблिस, що прикріплювався до волосся довгою стрічкою. Ця прикраса представлена мідною пластинкою з прикріпленими до неї пучками гарусних ниток червоного кольору.

Що стосується чоловічого одягу, то він в музеї практично відсутній, за винятком сорочки, чабанського поясу і постолів²¹.

Звертають на себе увагу зразки вишивки. При переселенні з Криму греки принесли найбільш розповсюджений вид ремесла – виготовлення візерункових тканин і вишивку. Стілке

збереження традицій ткацтва і вишивки було обумовлено тим, що орнаментовані текстильні вироби були обов'язковим атрибутом домашнього побуту, а релігійних, сімейних і календарних обрядів. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. зберігалися традиційні риси, технологія, види композицій і орнамент, що передавалися з покоління в покоління, про що свідчить колекція музею.

У представлених експонатах вишивка виконана на домотканих лляних тканинах. Мистецтво вишивки нараховує кілька основних видів: – “миклама” – вишивка золотом чи сріблом; найчастіше зустрічається на весільних серветках, тохмі, перифтарах, при обробці горловини, нагрудного розрізу, рукавів сорочок; – “ішлиме” – глуха двостороння гладь без попереднього настилу; – “телли” – вишивка вузькою срібною чи золотою пластинкою; – “букме” – вишивка золотим чи срібним шнурком або кольоровим шовком. Сучасна назва цієї вишивки – “тамбурне” (від назви форми круглих п'яльців – tambour – барабан). Такий вид вишивки був розповсюджений на Близькому Сході. Тамбурний шов відомий також українській традиції вишивки; – “пул” – вишивка блискітками, каменями, перлами, бісером.

Традиції мистецтва маріупольських греків мають глибокі корені. Незважаючи на запозичення окремих прийомів і композиційних схем у народів Криму, Кавказу і Малої Азії, у греків зберігся більш глибокий шар культури золотого шиття – спільний з народами Балканського півострова, що входили до складу Візантійської імперії. Про це свідчать зразки церковного шиття, зібрані в МКМ: архієрейський одяг, покрівці. Особливо цікава плащаниця, що датована 1706 р.²² Вона є типовим зразком православної святині, прикрашеної золотим шиттям. Технічні прийоми, спільні з афонськими, аналогічна композиція вишивки – усе це вказує на строгу канонічність. Золоте шиття на плащаниці виконано на шовковому атласі червоного кольору і являє собою ікону “Покладення в труну”. Відмінною рисою плащаниці є зображення різноманітних квітів. Облямівка прикрашена тропарем, написаним буквами грецького алфавіту.

У цілому слід зазначити, що вишиті вироби різноманітні за технікою, рівнем виконання і функціям. У МКМ представлені предмети, що вишивалися нареченою в обов'язковому порядку: – учкур – пояс для чоловічих штанів, що підносився нареченому під час сватання; – тизбез – рушник, що використовувався під час їжі; – мендаль – носова хустка; – кисет; – ястух – наволочки.

За характером орнаменту ткацькі вироби поділяються на дві основні групи: з рослинним орнаментом (стилізовані квіти) і геометричними малюнками²³. У цілому слід зазначити, що класифікація і термінологія, приведена директором Краєзнавчого музею м. Євпаторія П.Чепурною, що охоплює усі види шиття народів Криму, характерна і для греків Приазов'я²⁴.

У грецькій колекції привертає увагу і численна фототека, що відбиває різні етнокультурні явища²⁵. У Музеї народного побуту жителів Приазов'я представлено більш, ніж 30 фотографій²⁶ традиційної культури: знаряддя праці, житло і його оздоблення, домашнє начиння, одяг, прикраси.

Грецька колекція МКМ становить великий інтерес для сучасних дослідників, що у різний час працювали в Маріуполі й околиць грецьких сел та використовували при написанні своїх праць. Це етнографи В.І.Наулко, Ю.В.Іванова²⁷, лінгвісти А.А.Білецький²⁸, Т.М.Чернишова²⁹, А.Н.Гаркавець³⁰; історики А.В.Гедьо³¹, Н.А.Терентьева³², М.А.Араджіоні³³, а також відомий журналіст із Греції Стеліос Еллініадіс.

¹ Шангина И.И. Этнографические музеи Москвы и Ленинграда на рубеже 20-х – 30-х годов ХХ в. // Советская этнография. (Далі – СЭ). – 1991. – №2. – С.71 – 80.

² Згідно рішенням Першого Всеросійського музейного з'їзду та директивним урядово-партійним документам основною метою музеїв повинен стати “показ результатів національної політики диктатури пролетариата...” Див.: Милонов Ю. Целевые установки музеев различного типа. Тез. докл. // Первый Всероссийский музейный Съезд. – М., 1930. – С.4 – 5.

³ Коваленко И. П. Музеи краеведения в Донбассе // Просвещение Донбасса. – 1923. – №5. – С.90 – 99.

⁴ Документи обстеження грецького населення Комісією ЦК Нацмен при ВУЦВК в 1925 р. – Центральний державний архів вищих органів влади України. (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф.413. – Оп.1. – Д.100. – Л.40 – 41.

⁵ В експедиціях працювали історики, лінгвісти, етнографи, які зробили помітний внесок у вивчення етнічних явищ серед грецького населення. Найбільш відомі з них: А.К.Гаргала, І.І.Соколов, Д.С.Спиридонов. Маршрут експедиції мав на меті обстежити як урумські (Мангуш, Старий Крим, Старий Комарь, Старий Керменчик), так і румейські (Малий Янісоль, Сартана, Урзуф, Ялта) села.

⁶ МКМ. – Фонди. Книги надходжень 1948 р. – Т.2 – 7.

⁷ Документи про організацію виставки з характеристикою грецького населення Маріупольщини для ІV сесії ВУЦВК. – ЦДАВОВУ. – Ф.413. – Оп.1. – Д.384. – Л.5 – 8; Я.С. Грецький відділ виставки нацменшостей

на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. – Харків, 1928. – №6 – 10. – С. 75 – 76.

⁸ Койнаш Т.П. Формирование музейного собрания: опыт и современные тенденции // Літопис Донбасу. Краєзнавчий збірник. – Вип.7. – Донецьк, 1999. – С.5.

⁹ Музей в с. Сартана був відкритий на базі музею бойової та трудової слави колгоспу ім. К. Маркса. Його створення започаткували краєзнавці І.А.Папуш і Л.Н.Кирьяков. На сьогоднішній день музей є центром популяризації історії та культури греків Приазов'я, в тому числі і національної кухні. Див.: Богадица Т.Н. Кухня греков Приазовья / Комплект открыток с рецептами.

¹⁰ Дослідники традиційної культури мариупольських греків другої половини ХХ ст. Ю.В.Іванова, Будіна, М.А.Араджіоні використовували в своїх працях кількісну фіксацію експонатів (наприклад, прикраси того часу позначаються №ММК – І 1606, 1974, 2347 і т.д., в той час, як сучасна фіксація виглядає наступним чином –130 МД, 616МД, 813 МД, де в основу покладений матеріал виготовлення), звідси в дослідника, який не вповні розуміє про що йдеться, можуть виникнути різночитання.

¹¹ МКМ. – Ф.№6768-ф (с. Б. Каракуба, 1930).

¹² МКМ. – Ф. №497 ТКО (Маріуполь, поч.ХХ ст.); №499 ТКО (с. Константинополь, поч. ХХ ст.).

¹³ МКМ. – Фонди №407ТКТ (с. Богатир, поч.ХХ ст.); №421ТКО (с. Старобешево, к.ХІХ ст.); №422,425ТКО (с. Чердакли, кін. ХІХ ст.) №329, 440, 446 (с. Ст.Ласпа, кінець ХІХ ст.); №455 ТКО (с. Ст.Керменчик, кін. ХІХ ст.); №437, 464, 484 (с. Сартана, 1890); №476 ТКО (с. Ст. Камар, поч.ХХ ст.); №471, 472 ТКО (с. Ст. Комар, поч.ХХ ст.); №316, 318, 438, 451, 468, 473 ТКО (Маріуполь, кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.).

¹⁴ МКМ. – Фонди №238, 431, 432 МД.

¹⁵ МКМ. – Фонди № 392 ТКО (с. Ст. Крим, поч. ХХ ст.); № 393ТКО (С. Стила, поч. ХХ ст.); №395 ТКО (с. Ст. Керменчик, поч. ХХ ст.); № 396 ТКО (Маріуполь, поч. ХХ ст.).

¹⁶ Іванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий и этнических традиций на одежду сельских жителей // СЭ. – 1976. – №2. – С.45.

¹⁷ МКМ. – Фонди № 409 (с. Ст. Крим, поч. ХХ ст.); №413 (с. Чердакли, поч. ХХ ст.); №415 (с. Чердакли, поч. ХХ ст.); №424 (с. Чердакли, кін. ХІХ ст.); №427 (с. Марьїнка, церква, поч. ХХ ст.); №456 (с. Сартана, поч. ХХ ст.); №470 (Маріуполь, поч. ХХ ст.); №474 (с. Ст. Крим, поч. ХХ ст.); №475 (с. Чердакли, поч. ХХ ст.) ТКО.

¹⁸ МКМ. – Фонди № 130 МД (с.Староігнатівка, п.ХІХ ст.); 642 МД (с.Каракуба, п.ХІХ ст.).

¹⁹ МКМ. – Фонди №408 ТКО (с. Богатирь, п.ХХ ст.).

²⁰ МКМ. – Фонди №108 – 109 МД (с. Сартана, п.ХІХ ст.); МКМ. – Фонди №112 – 117 МД (с. Анадолю, п.ХІХ ст., збір 1927 р.); МКМ. – Фонди №141, 143 – 154 МД (с. Каракуба, п.ХІХ ст.); МКМ. – Фонди №105 МД (с. Сартана, п.ХІХ ст.); МКМ. – Фонди №130, 105, 101, 142, 813 МД; МКМ. – Фонди №519, 107, 175 МД.

²¹ МКМ. – Фонди №298 ТКО. Експонат датується ХІХ століттям, але не вказується його походження; МКМ. – Фонди № 293 ТКО (с.Сартана, к.ХІХ ст.).

²² МКМ. – Фонди №577 ТКО.

²³ МКМ. – Фонди №484, 497 ТКО; МКМ. – Фонди №481.

²⁴ Чепурна П. Я. Орнаментальное шитье Крыма. – М.-Л., 1938.

²⁵ В фондах МКМ нараховується більш, ніж 5000 фотографій, які були зроблені в 20 – 30 роки ХХ ст. під час експедицій в Приазов'я. Але фотографії окремо по мариупольським грекам не виокремлені. Слід зазначити, що авторство більшості з наявних фотографій не відомо, т.я. під час евакуації архів постраждав. Робітники музею передбачають, що це результат роботи експедиції Всеукраїнської Асоціації Сходознавців та НДІ історії літератури та мов Заходу та Сходу, де працювали В.Д. Гавриленко, А.К.Гаргала, І.С.Державін, А.П.Ковалевський, І.І.Соколов, Д.С.Спірідонов.

²⁶ Багато знімків було зроблено М.Н.Улаховим в с.Сартана в 1927 р. під час традиційного грецького свята "Панаїр" в рамках етнографічної експедиції, організованої МКМ. Цю інформацію люб'язно надала Р.П.Божко – завідувача відділом історії дорадянського періоду МКМ.

²⁷ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975; Іванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей (по материалам исследования греческого населения Донецкой области УССР) // С.Э. – 1976. – №2. – С.43 – 56; Особливості формування господарського комплексу багатонаціонального району Приазов'я // Культурно-побутові процеси на Півдні України. – М, 1979. – С.74 – 92.

²⁸ Белецкий А.А. Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины // Балканская филология. – Л., 1970. – С.5 – 15.

²⁹ Чернышева Т.Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. – К., 1958.

³⁰ Гаркавец О. Уруми Надазов'я. – Алма-Ата, 1999.

³¹ Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – К., 2001.

³² Терентьева Н. Греки в Украине. – К., 1999.

³³ Араджиони М.А. Деятельность Мариупольского музея краеведения по изучению этнической истории и традиционной культуры греков Приазовья в 20-е гг. ХХ в. / Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип.ІІІ. – К, 1999. – С.201 – 212.